

فصلنامه مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان
سال هفتم شماره بیست و چهارم، پاییز ۱۳۹۴ (صص ۱۰۷)

نقد و بررسی انتقادی احوال و آثار علی بن طیفور بسطامی

دکتر علی صباغی *

چکیده

گفتار حاضر به معرفی انتقادی احوال و آثار علی بن طیفور بسطامی - دانشور، مترجم و مؤلف ایرانی مقیم هند - در سده یازدهم هجری قمری می‌پردازد. این چهره شاخص فرهنگی خراسان در هند، با وجود تالیف و ترجمه آثار متعدد در حوزه‌های علوم دینی، ادبی و زبانی در منابع فارسی چندان مورد توجه قرار نگرفته، آنچه در این منابع درباره معرفی احوال و نوشته‌های وی آمده، اندک و غالباً پراکنده و مشتت و گاه متناقض است. در این پژوهش تاریخی کوشش شده است تا با تکیه بر منابع مستند و نسخ خطی موجود از آثار علی بن طیفور بسطامی به شیوه توصیفی به معرفی احوال و آثار وی پرداخته شود و اقوال منابع دیگر در این زمینه مورد نقد و بررسی قرار گیرد. دستاورد پژوهش شناخت بهتر و جامع‌تر احوال و آثار علی بن طیفور است که این شناخت از طریق دسترسی و کاوش در نسخ خطی آثار او و نقد و بررسی اقوال پیشینیان میسر شده است.

کلیدواژه‌ها: زبان و ادبیات فارسی در هند، علی بن طیفور بسطامی، آثار علی بن طیفور بسطامی، نسخ خطی.

*Email: a-sabaghi@araku.ac.ir

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اراک

تاریخ پذیرش: ۹۴/۴/۱۹

تاریخ دریافت: ۹۳/۸/۱۵

۱. مقدمه

سرزمین پهناور هند از زمان ورود سلطان محمود غزنوی تا دورهٔ چیرگی انگلیسیان بر شبه قاره (۳۶۹ - ۱۲۷۵ ه. ق.) یکی از پناهگاه‌های مهم گسترش زبان و ادبیات فارسی و یکی از مراکز حمایت از فرهنگ ایرانی - اسلامی بوده است؛ به ویژه در چند برههٔ تاریخی، حاکمان آن قلمرو این رسالت را به نیکی عهده‌دار شده‌اند از جمله در دورهٔ یورش مغولان و نیز در ادواری که حکمرانان ایرانی نسبت به شعر و ادب فارسی روی خوش نشان نمی‌دادند.

۱.۱. بیان مسأله

پادشاهان سلسلهٔ قطبشاهی (۹۱۸ - ۱۰۹۸ ه. ق.) یکی از حامیان شعر و ادب فارسی در شبه قاره هند هستند که مقارن حکومت دودمان صفوی در ایران، زمینه گسترش و رونق زبان و ادب فارسی در قلمرو حکومت خود را فراهم نموده‌اند. قطبشاهیان به دلیل مسلمان بودن طبقه حاکم، پیشینهٔ رونق زبان فارسی در دربارهایشان، روابط سیاسی نزدیک با پادشاهان صفوی، اعتقاد به مذهب تشیع و برخورداری از فرهنگ و تربیت ایرانی و ... به پویایی و گسترش روزافزون شعر و نثر و فرهنگ فارسی کمک شایانی نموده‌اند و سخنوران و هنرمندان ایرانی را به سوی دربارهای خود جذب کرده به ترجمه، تألیف و تصنیف برانگیخته‌اند. علی بن طیفور بسطامی یکی از سخنوران و نویسندگان سدهٔ یازدهم هجری است که در اوان جوانی به دربار قطبشاهیان هند رفته است و در همان دیار آثار متعددی ترجمه و تألیف نموده است. آنچه این گفتار در صدد تبیین آن است عبارت است از:

۱- به دست دادن اطلاعاتی از زندگی و احوال علی بن طیفور بسطامی به روش انتقادی؛

۲- معرفی آثار علی بن طیفور بسطامی که بیشتر آنها چاپ نشده است.

۲.۱. ضرورت و اهمیت تحقیق

درباره علی بن طیفور بسطامی - دانشور پرکار ایرانی مقیم هند - در منابع فارسی آگاهی اندکی به دست داده شده است. به عنوان نمونه در تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی، درباره این نویسنده فقط یک بند مطلب نوشته و در همان بند نیز تنها به معرفی دو اثر وی اکتفا شده است (صفا، ۱۳۷۰، ج ۳/۵: ۱۴۹۲). در دیگر منابع و مآخذ نیز دربارهٔ روزگار، شمار آثار و تاریخ تألیف آنها نظرهای متناقض ابراز شده است و همین امر ضرورت شناخت و معرفی یکی از چهره‌های شاخص فرهنگ ایرانی مقیم هند را روشن می‌سازد. این گفتار در صدد است تا از فحوای آثار وی و اطلاعات به دست آمده از آثار دیگر پژوهشگران حوزهٔ زبان و ادبیات فارسی به معرفی انتقادی احوال و آثار این شاعر بپردازد.

۳.۱. روش تحقیق

در این پژوهش تاریخی، برای معرفی بهتر و بیشتر علی بن طیفور بسطامی و آثارش به نسخ خطی آثار وی و منابع پیشین که درباره او اطلاعاتی به دست داده‌اند مراجعه شده است و داده‌های به دست آمده به روش توصیفی نوشته شده است؛ سپس بخشهایی که اختلاف نظر میان محققان یا مغایرتی بین آگاهی‌های ارائه شده پژوهشگران و نسخ خطی آثار بسطامی وجود داشته است تجزیه و تحلیل شده نتیجه بررسی انتقادی گزارش شده است.

۴.۱. پیشینه تحقیق

آگاهی اندک ما از احوال و آثار علی بن طیفور منحصر به چند منبع است و گاهی همین منابع محدود نیز مطالبی تکراری و ضد و نقیض ارائه نموده‌اند؛ از جمله کتاب‌های حدائق السلاطین فی کلام الخواقین (بی‌تا) به تصحیح شریف النساء انصاری؛ مصحح در مقدمه به معرفی اجمالی علی بن طیفور بسطامی بر اساس اطلاعات همین کتاب - که بخشی از آن چاپ شده - پرداخته است. الذریعه الی تصانیف الشیعه (۱۴۰۸ ق.) از شیخ آقا بزرگ تهرانی؛ که به معرفی فهرستوار چند اثر علی بن طیفور بسطامی پرداخته است. فهرست نسخه‌های خطی فارسی (۱۳۵۰) از احمد منزوی؛ معرفی نسخ خطی شناخته شده از آثار بسطامی است. همچنین مقاله‌های: «بسطامی» (۱۳۸۰) از حسین برزگر کشتلی، در این مقاله دانشنامه‌ای دوازده اثر از علی بن طیفور شناسانده شده است که برخی از اطلاعات مقاله با دیگر منابع همخوانی ندارد. «معرفی مشاهیر گمنام از شهر بسطام: علی بن طیفور بسطامی» (۱۳۸۶) نوشته سید هادی میرآقایی؛ این مقاله بسیار کوتاه تنها فهرست آثار علی بن طیفور بسطامی است. «نسخه خطی اخلاق حسنی یا اخلاق قطبشاهی از علی بن طیفور بسطامی» (۱۳۹۱) از علی محمد پشت‌دار و حمیرا ربیعی؛ این مقاله دستاورد پایان‌نامه کارشناسی ارشد با موضوع تصحیح اخلاق حسنی بر اساس نسخه کتابخانه مجلس است و نویسندگان در آن به بیان ویژگیهای سبکی اخلاق حسنی پرداخته‌اند. در منابع نامبرده اطلاعات ارزشمندی از احوال و آثار علی بن طیفور بسطامی ارائه شده است اما اغلب آنها ناقص یا دارای آگاهی‌های متناقض هستند و به اصل نسخ خطی آثار کمتر مراجعه نموده‌اند. نگارنده با بهره‌گیری از این آثار به نسخ خطی موجود آثار بسطامی نیز مراجعه کرده کوشیده است تا گزارشی جامع عرضه نماید.

۲. احوال علی بن طیفور بسطامی

علی بن طیفور بن سلطان محمد بسطامی دانشور مؤلف، مترجم و ادیب ایرانی مقیم هند در سده یازدهم هجری است. از تاریخ تولد او در منابع موجود به صراحت سخنی نرفته است. شریف

النساء انصاری - مصحح حدایق السلاطین فی کلام الخواقین - تولد وی را در سال ۱۰۳۰ هجری قمری در بسطام ثبت کرده اما به منبعی استناد نکرده است (بسطامی، بی تا: دوازده). در دانشنامه ادب فارسی به قید زنده بودن وی در سال ۱۰۹۲ هجری قمری و تولدش در بسطام یا مکه مکرمه بسنده شده است (برزگر کشتلی، ۱۳۸۰، ج ۴ / ۱: ۴۴۹). سعید نفیسی، علی بن طیفور را از متصوفه قرن نهم دانسته است (نفیسی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۷۸۰). با توجه به تاریخ ترجمه‌ها و نگارش آثارش، می توان تاریخ تولد او را در ربع نخست سده یازدهم هجری در بسطام دانست. علی بن طیفور در خاندانی اهل علم و دین دیده به جهان گشوده دانشهای ابتدایی را در نزد پدرش - سلطان محمد بسطامی - آموخته است و برای تکمیل معارف زمان از محضر شیخ رضی الدین حسین نفرشی کسب فیض کرده است. پس از مهاجرت به گلکنده هند - که به احتمال زیاد در اوان جوانی وی و در دوره حکومت سلطان عبدالله قطبشاه (۱۰۳۵ - ۱۰۸۳ هـ.ق.) صورت گرفته - مدتی نیز در سلک شاگردان علامه ابن خاتون عاملی (درگذشته ۱۰۵۹ هـ.ق.) درآمده است (بسطامی، بی تا: ۳۷):

اگر خواهم که باشد آبرویم   همی گویم که من شاگرد اویم
نه شاگردم غلام کمترینم   به گرد خرمن وی خوشه چینم
(بسطامی، بی تا: ۲۳۵)

او در دستگاه قطبشاهیان منصب قضاوت یافته است. این نویسنده به تصریح خود تا سال ۱۰۹۲ هـ.ق. در قید حیات بوده است (همان: ۱۸ و ۹۴). درباره تاریخ و محل درگذشت وی نیز پژوهشگران اختلاف نظر دارند تنها در مستدرکات اعیان الشیعه، تاریخ و محل درگذشت او، به سال ۱۱۰۰ هـ.ق. و در هند ثبت شده است (امین، ۱۴۰۸، ج ۶: ۱۸۶). در برخی منابع آمده است که وی پس از برافتادن قطبشاهیان در سال ۱۰۹۸ هـ.ق. به ایران بازگشته و در ایران درگذشته است. (برزگر کشتلی، ۱۳۸۰، ج ۴ / ۱: ۴۴۹).

علی بن طیفور دو برادر به نامهای زین العابدین و ابراهیم داشته که از ابراهیم با تخلص خادم، یک ماده تاریخ و نیز قطعه‌ای در سوگ رضا قلی خان ملقب به نیکنام خان (درگذشته ۱۰۸۲ هـ.ق.) - که حامی وی بوده - در حدایق السلاطین مندرج است (بسطامی، بی تا: ۲۳۸ و ۲۴۲). علی بن طیفور خود نیز دستی در شعر و شاعری داشته ابیاتی از سروده‌های خود را در متن آثار تألیفی خویش در کنار اشعار شاعران دیگر آورده است. علاوه بر ابیات پراکنده در مطاوی آثار، علی بن طیفور یک مثنوی کوتاه بیست بیتی خود را در بحر متقارب در ستایش رضا قلی بیگ نیکنام خان (درگذشته ۱۰۸۲ هـ.ق.) در حدایق السلاطین به مطلع زیر آورده است.

رضاخان جم‌قدر خورشیدرای ز سر تا به پا محض لطف خدای

(بسطامی، بی تا: ۲۴۰ - ۲۴۱)

علی بن طیفور مذهب شیعه اثنی عشری داشته است و در تحمیدیه‌های آغازین و فحوای آثارش عشق و ارادت خود را به اهل بیت علیهم السلام ابراز کرده است و در برخی از آثارش به صورت مستقیم به مبانی اعتقادی شیعیان پرداخته است از جمله در نخستین اثرش، ترجمه عیون اخبار الرضا (ع) با عنوان تحفه ملکی و نیز در رساله معصومیه که معاد شناسی از دیدگاه اهل تشیع است. علی بن طیفور بسطامی در هند دوره حکومت دو پادشاه سلسله قطبشاهی را درک کرده آثار خود را به نام این دو پادشاه و نیز بزرگان و درباریان ایشان ترجمه، تالیف و تدوین نموده است. این دو پادشاه، سلطان عبدالله قطبشاه (حکومت ۱۰۳۵ - ۱۰۸۳ هـ.ق.) و سلطان ابوالحسن تانا قطبشاه (حکومت ۱۰۸۳ - ۱۰۹۸ هـ.ق.) بوده‌اند؛ از معاصران وی، علامه ابن خاتون (درگذشته ۱۰۵۹ هـ.ق.)، میرزا رضا قلی بیگ ملقب به نیکنام خان (درگذشته ۱۰۸۲ هـ.ق.)، سعید کاشانی متخلص به سرمد (درگذشته ۱۰۷۱ هـ.ق.)، ملک محمد انصاری، ملا سالک یزدی و میرزا رضی دانش مشهدی را می‌توان نام برد.

۳. آثار علی بن طیفور بسطامی

شمار آثار علی بن طیفور بر اساس آنچه که در فهرست‌های نسخ خطی و منابع تاریخی و ادبی آمده سیزده عنوان است که از میان آنها سه اثر او - انوار التحقیق، حدایق السلاطین فی کلام الخواقین و منهاج النجاح فی ترجمه مفتاح الفلاح - چاپ و منتشر شده است. در ادامه، آثار وی معرفی می‌شود.

۳.۱. اخلاق حسنی

اخلاق حسنی یا اخلاق قطبشاهی رساله‌ای تعلیمی است در موضوع اخلاق شامل: دیباچه، مقدمه، سه اصل و خاتمه بدین تفصیل: *شادمانی* *جامع علوم انسانی* *ژویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*
دیباچه در حمد باری تعالی و نعت پیامبر (ص) و معرفی اصول و فصول رساله؛ مقدمه در تعریف حکمت عملی و تقسیم آن و فواید متعلق بدان؛ اصل اول در علم تهذیب اخلاق منظوری بر نه فصل؛ اصل دوم در علم تدبیر منزل شامل هفت فصل؛ اصل سوم در علم سیاست مدن دربردارنده هفت فصل؛ خاتمه در ذکر وصایا و نصایح متنوعه و مواعظ و فواید متفرقه.
نویسنده این اثر را با الگوبرداری از اخلاق ناصری اثر خواجه نصیر الدین طوسی (۵۹۷ - ۶۷۲ هـ.ق.) در سال ۱۰۸۳ هجری قمری [ماده تاریخ ظل المعبود: سال بر تخت نشستن سلطان ابوالحسن

نانا قطبشاه] (حکومت ۱۰۸۳ - ۱۰۹۸ هـ. ق.) به نام وی تألیف کرده است. برزگر و میرآقایی با وجود صراحت دیباچه کتاب، تالیف و پیشکش اثر را به نام سلطان عبدالله قطبشاه نوشته‌اند. (برزگر کشتلی، ۱۳۸۰، ج ۴ / ۱: ۴۵۰؛ میرآقایی، ۱۳۸۶: ۶۸)

در پایان این اثر ماده تاریخ اتمام رساله ۱۱۵۹ هجری قمری ذکر شده است و محققان آن را تأیید نموده‌اند در حالی که تاریخ یاد شده بی‌گمان خطاست:

از پیر عقل جستیم تاریخ این رساله   گفت از سر تفکر و اندیشه کماهی
از قاف بینات ار ساقط کنی بیابی   تاریخ سال ختمش ز اخلاق قطبشاهی ۱۱۵۹
(بسطامی، نسخه خطی مجلس: ۱۰۴)

اختلاف در تاریخ آغاز نگارش و پایان این رساله نکته قابل تأملی است. در بخش آغازی متن، تاریخ نگارش کتاب سال ۱۰۸۳ هـ. ق. [ماده تاریخ ظل المعبود] درج شده اما در انجام نسخه در بیته مخدوش تاریخ ۱۱۵۹ هـ. ق. به عنوان تاریخ اتمام تألیف آمده است.

به نظر نگارنده احتمال خطا و لغزش در بیت پایانی نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی بسیار هست به این دلیل که افتادگی از یک کلمه تا چند سطر و ضبط خطا در نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی در مقایسه با نسخه خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران بسیار است و چون در نسخه دانشگاه تهران به سبب افتادگی صفحات پایانی نسخه این بیت ساقط شده است با حدس و گمان می‌توان نظر داد؛ اما گمان نویسنده مقاله این است که با توجه به تاریخ زندگی مؤلف، صراحت متن و تقدیم آن به پادشاه معاصرش، تاریخ آغاز ۱۰۸۳ هـ. ق. صحیح است و از بیت پایانی به گمان نگارنده تاریخ ۱۰۸۶ هـ. ق. به دست می‌آید.

نگارنده احتمال می‌دهد که منظور نویسنده در بیت ماده تاریخ چنین است: اگر قاف (معادل عددی ۴۰۰) از کلمه بینات (معادل عددی ۴۷۳) ساقط شود عدد بر جای مانده (۷۳) از اخلاق قطبشاهی (معادل عددی ۱۱۵۹) کسر گردد عدد به دست آمده ۱۰۸۶ هـ. ق. سال انجام رساله اخلاق حسنی یا قطبشاهی است. اگر تاریخ اتمام رساله در فهرستها (سال ۱۱۵۹) پذیرفته شود باید نویسنده تا سال یادشده زنده بوده باشد و پذیرش فاصله زمانی ۷۶ ساله آغاز و انجام نگارش این رساله کوتاه بسیار بعید است.

از اخلاق حسنی دو نسخه در فهرستها و منابع شناسانده شده است:

۱- نسخه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۳۸۰۵، به خط نستعلیق سده ۱۱ و ۱۲ که چند برگ از آغاز و انجام نسخه افتاده است و تاریخ کتابت آن ۱۱۰۰ هجری است (دانش پژوه، ۱۳۴۰، ج ۱۲: ۲۷۸۶).

۲- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۳ / ۴۹۷۵ به خط نسخ و تاریخ کتابت ۱۲۸۴ هجری (منزوی، ۱۳۴۷، ج ۱۴: ۲۶۶ - ۲۶۹).

نویسنده با بررسی و مقابله دو نسخه خطی این اثر و نیز یادداشت فهرست‌نویس نسخه دانشگاه تهران، بر این باور است که نسخه خطی دانشگاه تهران علی‌رغم افتادگی آغاز و انجام آن و نیز وصالی یک متن دیگر در اثنای آن، نسخه اصیل است و به احتمال زیاد نسخه کتابت شده نویسنده است و نسخه متأخر مجلس شورای اسلامی با وجود کامل بودن متن به دلیل خطاهای بسیار در کتابت و افتادگی از یک کلمه تا چند سطر و تأخر زمانی نسخه صحیح و متقنی نیست.

۳. ۲. انوار التحقیق

علی بن طیفور این رساله را که برگزیده‌ای از گفتارهای خواجه عبدالله انصاری (۳۹۴ - ۴۸۱ هـ. ق.) است به دستور حامی خود رضا قلی بیگ ملقب به نیک‌نام خان (درگذشته ۱۰۸۲ هـ. ق.) در سه مقاله تألیف و تدوین کرده است:

مقاله اول مبنی بر ادای مناجات و اینهای مرادات و استدعای آن از کافی المهمات در دو مکالمه:

- ۱- در عرض مخاطبات بیانی مجرد از مطالب دو جهانی، ۲- در عرض مخاطبات مشحون از اعتقاد؛
- مقاله دوم محتوی بر وصیت به پیروی اصحاب کمال و تبعیت ارباب حال مشتمل بر دوازده مخاطبه: ۱- در تقریر و ترغیب به ارتکاب سعادت اخروی، ۲- در اختصاص دوستی حق سبحانه،
- ۳- در ذکر مراتب درویشی، ۴- در ذکر مراتب نیکویی، ۵- در بیان عشق حقیقی، ۶- در بیان توحید حق، ۷- در ذکر سلوک و آداب عارف، ۸- در بیان مراتب دین، ۹- در ذکر کیفیت و روش اهل طریقت، ۱۰- در ذکر طاعت و عبادت، ۱۱- در توصیف ذمیمه دنیا، ۱۲- در هدایت به کار آخرت؛ و
- مقاله سوم منظوی بر مواعظ سودمند و نصایح دلپسند مشتمل بر دوازده موعظه: ۱- در تحقیق معرفت حق، ۲- در طریق وصول به درجه عالی، ۳- در احتراز و تمنیع از تضييع اوقات، ۴- در مذمت دنیای ملالت کیش، ۵- در نکوهش دنیای دنی و سرزنش از ظلم و تعدی، ۶- در بیان مآل فریفتگان دنیا، ۷- در ترهیب از غفلت، ۸- در بیان راهبران مطلوب، ۹- در بیان آنکه تصوف چیست و عارف کیست، ۱۰- در مراتب شکستگی و نیاز، ۱۱- در معرفت خصائل محموده، ۱۲- در امر به اوصاف حمیده و منع از اوصاف ناپسندیده (بسطامی، ۱۲۹۱: ۴ - ۷).

از این اثر حدود دوازده نسخه خطی در فهرست‌ها شناسانده شده است (منزوی، ۱۳۸۱، ج ۶: ۳۳۱ - ۳۳۲)؛ همچنین انوار التحقیق در سال ۱۲۷۰ هـ. ق. و پس از آن چند بار به چاپ رسیده است (همان: ۱۳۴۹: ۲ / ۱۵۴۴).

۳.۳. تحفه الغرایب

رساله‌ای درباره حقایق روح، نفس و عقل است. از وجود دو نسخه خطی این اثر، یکی در کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد به شماره ۱۶۵ و دیگری در کتابخانه برلن خبر داده‌اند (بسطامی، بی‌تا: سی و شش).

۳.۴. تحفه قطبشاهی

رساله‌ای تعلیمی است در آموزش حاکمان و اربابان قدرت برای کسب ملکات اخلاقی و نحوه سلوک با خالق و مخلوق شامل: دیباچه، مقدمه، هشت باب و خاتمه.

دیباچه در حمد خداوند، ستایش نبی مکرم (ص) و خاندان پاکش و معرفی اثر؛ مقدمه در بیان احتیاج به وجود پادشاهان که برگزیده خالق و سبب انتظام امور خلایق‌اند؛ باب اول در نصفت و عدالت؛ باب دوم در بخشش و سخاوت؛ باب سوم در تدبیر و مشاورت با ارباب کیاست؛ باب چهارم در شجاعت؛ باب پنجم در حلم و عفو؛ باب ششم در سیاست؛ باب هفتم در شفقت و مرحمت؛ باب هشتم در نصایح و نکات و حکایات متفرقه و لطایف و ظرایف؛ و خاتمه در سخنان سلاطین ذوی‌الافتداری و وصایای حکمای نامدار (بسطامی، میکروفیلم ۱۲۵۰: ۹ - ۱۰).

در فهرست نسخه‌های خطی فارسی تعداد باب‌های این اثر به خط هفت باب نوشته شده است (منزوی، ۱۳۴۹، ج ۲: ۱۵۶۱).

این اثر تألیفی به پیروی از گلستان سعدی شیرازی، به نام سلطان عبدالله قطبشاه (۱۰۳۵ - ۱۰۸۷ هـ. ق.) نوشته شده است. تنها نسخه خطی شناخته شده این کتاب در کتابخانه بادلیان به شماره ۲۲۶ اوزلی نگهداری می‌شود که میکروفیلمی از آن در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۱۲۵۰ وجود دارد.

علی بن طیفور در گردآوری و نگارش این اثر، از آثار جامی به ویژه بهارستان، آثار سعدی به ویژه بوستان و گلستان، جوامع الحکایات عوفی و مخزن الاسرار نظامی بهره جسته است و در موارد متعددی حکایات آثار دیگر را با اندک دخل و تصرفی در تحفه قطبشاهی درج کرده است.

۳.۵. تحفه ملکی

تحفه ملکی ترجمه کتاب عیون اخبار الرضا^(ع) اثر ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی (درگذشته ۳۸۱ ه.ق.) است که به درخواست ملک محمد انصاری، در بیست و سومین سال سلطنت سلطان عبدالله قطبشاه (۱۰۵۸ ه.ق.) در یکصد و سی و نه باب از زبان عربی به فارسی ترجمه شده است (بسطامی، نسخه خطی مجلس: ۲).

نخستین باب در بیان وجه تسمیه قبله هفتم و امام هشتم علی بن موسی علیهما التحیه و الثناء به رضا است و آخرین باب در ذکر آنچه از امام رضا علیه التحیه و الثناء در صفت صورت و سیرت حضرت رسالت صلوات الله علیه و آله روایت شده است (همان: ۷-۸).

از این اثر مترجم بیش از ده نسخه خطی برجای مانده است که نشانی شش نسخه آن در فهرستها درج شده است (برگل، ۱۳۶۲، ج ۲: ۸۸۸ - ۸۸۹). دو نسخه از این ترجمه در کتابخانه آصفیه حیدرآباد به شماره ۹۵۲ حدیث و در کتابخانه بانکی پور به شماره ۵۰۷ وجود دارد (بسطامی، بی تا: سی و پنج).

۳.۶. ترجمه مکارم الاخلاق طبرسی

گزارش مکارم الاخلاق اثر محمد رضی الدین ابونصر حسن بن فضل طبرسی از عالمان سده ششم هجری است که به درخواست امیر علی شیر بن عبدالله بن عبدالکریم مازندرانی در سال ۱۰۶۱ هجری قمری از زبان عربی به فارسی انجام شده است. در دانشنامه ادب فارسی تاریخ ترجمه به خطا ۹۶۱ ه.ق. قید شده است (برزگر کشتلی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۴۵۰).

این اثر در دوازده باب و هشتاد و پنج فصل درباره سیرت پیامبر اکرم (ص) و اخلاق و آداب اسلامی نوشته شده است. یک نسخه خطی از این ترجمه در کتابخانه عمومی خیرپور پاکستان به شماره ۲۹۷/۲ علی وجود دارد و نشانی نسخه دیگری از آن را در کتابخانه بانکیپور داده‌اند (همان) نسخه دیگری از آن در کتابخانه سالار جنگ با تاریخ کتابت ۱۰۸۴ هجری مضبوط است.

۳.۷. حدایق السلاطین فی کلام الخواقین

تذکره‌ای تاریخی - ادبی است در یک مقدمه، یک باب، سه حدیقه و فصلی در خاتمه: مقدمه در حمد باری تعالی، نعت نبی مکرم^(ص) و ثنای علی بن ابی طالب^(ع) و نام اثر و معرفی منابع مورد استفاده مؤلف؛ باب در بیان احتیاج به وجود سلاطین نامدار و خواقین کامگار؛ حدیقه اول در یادکرد پادشاهان پیش از اسلام از پیشدادیان تا ساسانیان؛ حدیقه دوم در معرفی پادشاهان دوره اسلامی از آل زیار تا قطبشاهیان؛ حدیقه سوم در بیان احوال وزیران و بزرگان دربار

از اسمعیل بن عباد تا رضا قلی بیگ ملقب به نیکنام خان؛ فصل در بیان احتیاج سلاطین نامدار به وجود وزرای صایب تدبیر عدالت شعار.

علی بن طیفور این تذکره را به نام سلطان ابوالحسن تانا قطبشاه (حکومت ۱۰۸۳ - ۱۰۹۸ ه.ق.) در سال ۱۰۹۲ ه. ق. تالیف کرده است. از جمله منابع نویسنده در تالیف این تذکره تاریخ حبیب السیر، تاریخ المعجم فی ملوک العجم، تاریخ عالم آراء، تاریخ بهمنیه، تاریخ قطبشاهیه، لب التواریخ، دستور الوزراء، تحفه سامی، تذکره الشعراء دولتشاه و تذکره هفت اقلیم را می توان نام برد. تنها نسخه خطی این کتاب در موزه سالار جنگ حیدرآباد به شماره ۵۳۷ تذکره وجود دارد (بسطامی، بی تا: چهل و سه).

۳. ۸. حدیقه قطبشاهی

ترجمه صحیفه سجادیه است که در تاریخ ۱۰۶۵ هجری قمری به نام سلطان عبدالله قطبشاه (۱۰۳۵ - ۱۰۸۳ ه.ق.) نگاشته شده است (منزوی، ۱۳۸۲: ۷/ ۲۹۶). نسخه خطی اهدایی این اثر در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۱۴ نگهداری می شود.

۳. ۹. شرح عوامل المائه

شرح و گزارش عوامل المائه اثر امام ابی بکر بن عبدالقاهر جرجانی (درگذشته ۴۷۱ ه. ق.) است. شارح در این اثر گفتارهای استادش، شیخ رضی الدین محمد حسینی تفرشی، را گردآوری و به خواهش خواهرزاده اش شرح و تفسیر کرده است. از یگانه نسخه خطی این نوشته در کتابخانه آصفیه هند به شماره ۱۶۰ آگاهی داریم (بسطامی، بی تا: سی و پنج).

۳. ۱۰. فرهنگ فارسی به فارسی

نسخه ای از این فرهنگ فارسی به فارسی به همراه فرهنگ دیگر نویسنده - گنج نامه در حل لغات شاهنامه - در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران به شماره ۱۶۱/۲ وجود دارد (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸، ج ۱۶: ۲۱۱).

۳. ۱۱. گنج نامه در حل لغات شاهنامه

گنج نامه کهن ترین فرهنگ تخصصی شاهنامه فردوسی است که در هند نوشته شده است. در این واژه نامه مدخل ها به صورت مشکول و به ترتیب حروف اول و دوم تنظیم شده است و شاهد از شاهنامه دارد. دیباچه گنج نامه در بردارنده پنج مضمون است: مضمون اول در بیان اطلاق اسم پارس، مضمون دوم در تعداد زبان پارس، مضمون سوم در بیان فصاحت زبان فارسی، مضمون

چهارم در بیان وندها و مضمون پنجم در ذکر حروف و کلماتی که به منظور تزیین کلام به کار می-رود. این فرهنگ در تاریخ چهارم جمادی الثانی ۱۰۶۹ هجری قمری برای رضا قلی بیگ ملقب به نیکنام خان (درگذشته ۱۰۸۲ هـ.ق.) نوشته شده است. در دانشنامه ادب فارسی تاریخ تألیف این فرهنگ به خطا سال ۱۰۷۹ هـ.ق. ثبت شده است (ر.ک: برزگر کشتلی، ۱۳۸۰، ج ۴/ ۱: ۴۵۰).

نشانی چند نسخه از این فرهنگ در فهرست‌ها آمده است از جمله: نسخه کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد به شماره ۱۱۱۲، نسخه دیگر آن به شماره ۱۱۱۳ در همان کتابخانه و نسخه کتابخانه ایندیا آفیس لندن (رادفر، ۱۳۸۵: ۱۵۴ - ۱۵۵). در ایران از وجود نسخه خطی این واژه‌نامه در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران به شماره ۱۶۱/۱ حکمت خبر داریم (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸، ج ۱۸: ۲۴۵).

۳. ۱۲. معصومیّه در بیان احوال اخرویّه

رساله‌ای درباره احوال عالم برزخ و حیات پس از مرگ از دیدگاه اهل تشیع است. نسخه خطی این رساله در کتابخانه انجمن آسیایی بنگال به شماره ۱۱۵۰ وجود دارد. در الذریعه الی تصانیف الشیعه و در فهرست نسخه‌های خطی فارسی، موضوع این رساله را بیان سرگذشت سلمان فارسی به همراه مواعظ دانسته‌اند (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸، ج ۲۱: ۲۲۵؛ منزوی، ۱۳۴۹، ج ۲: ۱۶۸۸).

۳. ۱۳. منهاج النّجاح فی ترجمه مفتاح الفلاح

مفتاح الفلاح اثر بهاء الدین محمد بن حسین حارثی عاملی مشهور به شیخ بهایی (۹۵۳ - ۱۰۳۱ هـ.ق.) مشتمل بر عبادت‌های واجب و اعمال و آداب مستحبی است که مومنان در یک شبانه روز بدان می‌پردازند. این کتاب شامل مقدمه‌ای کوتاه، شش باب و خاتمه است:

باب اول در بیان آنچه از طلوع صبح صادق تا بر آمدن آفتاب به عمل باید آورد؛ باب دوم در آنچه از وقت طلوع آفتاب تا هنگام زوال مرعی باید داشت؛ باب سیم در آنچه از وقت زوال تا غروب آفتاب قیام به آن باید نمود؛ باب چهارم در آنچه از وقت غروب آفتاب تا وقت خواب مبادرت به آن باید نمود؛ باب پنجم در آنچه از وقت خواب تا نصف شب مشغول به آن باید بود؛ باب ششم در آنچه از نصف شب تا طلوع صبح عمل به آن باید کرد؛ خاتمه در بیان حضور قلب نمازگزار و فهم معانی اذکار.

علی بن طیفور بسطامی این اثر شیخ بهایی را از زبان عربی به فارسی ترجمه کرده، آن را منهاج النّجاح فی ترجمه مفتاح الفلاح نام نهاده است. منهاج النّجاح در دوره سلطنت سلطان عبدالله قطبشاه (۱۰۳۵ - ۱۰۸۷ هـ.ق.) به نام همو، در اواخر دهه نخست ربیع الاول سال ۱۰۶۲ هـ.ق. به

فرجام رسیده است. از نسخه خطی این ترجمه در دانشگاه پتنا خبر داده‌اند (برزگر کشتلی، ۱۳۸۰، ج ۴/ ۱: ۴۵) این ترجمه در ایران به چاپ رسیده است.

۴. نتیجه

از نقد و بررسی منابع احوال و آثار منتشر شده علی بن طیفور بسطامی و تحقیق در نسخ خطی موجود نوشته‌های وی که در دسترس نگارنده بوده چنین می‌توان نتیجه گرفت: علی بن طیفور بسطامی یکی از مولفان، مترجمان و چهره‌های شاخص فرهنگ ایرانی - اسلامی سده یازدهم هجری است که در ربع نخست این سده در بسطام به دنیا آمده در سالهای پایانی این قرن چشم از جهان فرو بسته است.

این دانشور ایرانی مقیم هند در دوره حکومت قطبشاهیان، سیزده اثر در موضوع‌های مختلف دینی و اعتقادی شیعیان، عرفان اسلامی، اخلاق و آداب اسلامی، فرهنگ‌نویسی و تذکره نویسی از خود به یادگار نهاده است که از این شمار تنها سه اثر او به چاپ رسیده است.

انوار التحقیق، حدایق السلاطین فی کلام الخواقین و منهاج النجاح فی ترجمه مفتاح الفلاح سه اثر منتشر شده اوست و اخلاق حسنی، تحفه الغرایب، تحفه قطبشاهی، تحفه ملکی، ترجمه مکارم الاخلاق طبرسی، حدیقه قطبشاهی، شرح عوامل المائه، فرهنگ فارسی به فارسی، گنج‌نامه در حل لغات شاهنامه و معصومیه در بیان احوال اخرویه ده اثر دیگر اوست که تا کنون چاپ نشده است.

منابع

- ۱- آقابزرگ تهرانی، **الذریعه الی تصانیف الشیعه**، ۲۵ ج، [بی جا]: اسماعیلیان قم و کتابخانه اسلامیة تهران، ۱۴۰۸ هجری قمری.
- ۲- امین، سید حسن، **مستدرکات اعیان الشیعه**، جلد ۶، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۸ هجری قمری.
- ۳- برزگر کشتلی، حسین، «**بسطامی**»، در دانشنامه ادب فارسی: ادب فارسی در شبه قاره (هند، پاکستان و بنگلادش)، به سرپرستی حسن انوشه، جلد چهارم، بخش یکم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۰، صص ۴۴۹ - ۴۵۱.
- ۴- برگل، یو. ا، **ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری**، ۲ ج، ترجمه یحیی آرین پور، سیروس ایزدی و کریم کشاورز، تحریر احمد منزوی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲.
- ۵- بسطامی، علی بن طیفو، **اخلاق حسنی**، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به شماره ۴۹۷۵ / ۳.
- ۶- _____، **انوار التحقیق**، به سعی و اهتمام میرزا محمد رفیع، بی جا، بی نا، ۱۲۹۱.
- ۷- _____، **تحفه قطبشاهی**، میکروفیلم شماره ۱۲۵۰ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- ۸- _____، **تحفه ملکی**، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۴۴۰۵، کتابت ۱۱۲۳ هجری.
- ۹- _____، **حدایق السلاطین فی کلام الخواقین**، تصحیح شریف النساء انصاری، دهلی: بی تا.
- ۱۰- _____، **مفتاح الفلاح به ضمیمه رساله نور علی نور در ذکر و ذاکر و مذکور**، حسن حسن زاده آملی، تهران: حکمت، ۱۳۸۵.
- ۱۱- پشت دار، علی محمد و ربیعی، حمیرا، «**نسخه خطی اخلاق حسنی یا اخلاق قطبشاهی از علی بن طیفور بسطامی**»، پیام بهارستان، شماره ۲ / ۱۴، بهار ۱۳۹۱، صص ۱۷۲۸ - ۱۷۱۷.
- ۱۲- دانش پژوه، محمدتقی، «**آشنایی با چند نسخه خطی**»، وحید، شماره ۵۱، اسفند ۱۳۴۶، صص ۲۹۹ - ۲۹۷.

- ۱۳- _____ فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۲، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۰.
- ۱۴- درایتی، مصطفی، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، جلد ۱۱، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.
- ۱۵- رادفر، ابوالقاسم، «درآمدی بر منابع واژگانی شاهنامه و معرفی گنجنامه»، در شاهنامه پژوهی، دفتر نخست، زیر نظر محمدرضا راشد محصل، مشهد: مرکز فرهنگی انتشاراتی فرهنگسرای فردوسی، ۱۳۸۵ صص ۱۴۵ - ۱۵۵.
- ۱۶- صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی (از آغاز سده دهم تا میانه سده دوازدهم هجری)، جلد پنجم، بخش سوم، تهران: فردوس، چاپ اول، ۱۳۷۰.
- ۱۷- منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، تهران: ۱۳۴۹.
- ۱۸- _____، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۳، تهران: ۱۳۵۰.
- ۱۹- _____، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، ج ۱۴، تهران: چاپخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۴۷.
- ۲۰- _____، فهرست‌واره کتابهای فارسی، جلد ۶، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۱.
- ۲۱- _____، فهرست‌واره کتابهای فارسی، جلد ۷، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۲.
- ۲۲- میرآقایی، سیدهادی، «معرفی مشاهیر گمنام از شهر بسطام: علی بن طیفور بسطامی»، کیهان فرهنگی، شماره ۲۵۷، اسفند ۱۳۸۶، صص ۶۸ - ۶۹.
- ۲۳- نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، ۲ جلد، [تهران]: کتابفروشی فروغی، ۱۳۴۴.

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی